

ЛИСТУВАННЯ ЄЛИЗАВЕТИ І ГРИГОРІЯ МИЛОРАДОВИЧІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ДІЯЧКИ

Український громадський і культурний діяч Дмитро Пильчиков у листі від 1 серпня 1861 року до Василя Білозерського сказав про Єлизавету Милорадович: “Единственная из наших барынь – в уровень нашему времени”. Здавалося б, ім'я цієї жінки має згадуватись у кожному підручнику з української історії та літератури, де йдеться не тільки про Товариство імені Тараса Шевченка у Львові, а й недільні школи та жіночу гімназію у Полтаві, видання української абетки і ще безліч благодійних справ. Та в Україні, Полтаві, про неї знають дуже мало, хоч в благодійних діяннях вона може служити бездоганним взірцем патріотизму, служінню Батьківщині і бажанням пожертвувати на її розвиток великі кошти.

Колоритною постаттю на громадсько-культурному тлі 60–70-хх років XIX ст. була “провісниця волі”¹ Єлизавета Милорадович зі славетного роду Скоропадських, представниця української аристократичної еліти. Ця жінка зробила для Полтави і в цілому України так багато добра, що вона заслуговує на вдячну пам'ять земляків. Ім'я Єлизавети Милорадович має бути гідно пошановане нащадками. Її життя позначене перевагою найвищих громадських ідеалів, спрямованих на розбудову національної самобутності. Єлизавета Милорадович була свідомою україною. Відомий полтавський літературознавець, краєзнавець, письменник і журналіст Петро Ротач порівнював її з Лесею Українкою і вважав, що в серці в неї горів прометеївський вогонь².

Високо оцінив Єлизавету Милорадович і канадський історик Ол. Луговий (Олександр Овруцький-Швабе), зауваживши: “Від самих початків нашого національного відродження з-поміж української шляхти окремі одиниці співчували українському рухові і йому допомагали. До таких одиниць належать – батько й син Василі Тарновські, основник ліцею у Ніжині князь Олександр Безбородько, основник колегії Григорі Галаган, Олександр Лашкевич та Єлизавета Милорадович”³.

¹ О. Козуля, *Жінки в історії України*, К. (Український центр духовної культури), 1993, с. 82.

² П. Ротач, “Спасибі, мамо, спасибі навіки!”, *Демократична Полтавщина*, (16 березня 1993) 2.

³ Ол. Луговий, *Визначне жіноцтво України*, К. (Дніпро), 1994, с. 270.

Друга половина XIX ст. позначилася на Полтавщині зростанням національно-патріотичного руху. Дослідник писав: “Коли величезна більшість тодішньої інтелігенції обрусіла до тої міри, що цуралась всього, що українського, тож чим раз частіше почали появлятись одиниці, яким добро народу було милішим, чим рабські почесті. У постійно зростаючим числі патріотів-громадян на дуже почесне місце виби-лась тоді Єлизавета Іванівна Скоропадська-Милорадович”⁴.

Сучасники високо оцінювали суспільну активність і небайдужість до нагальних проблем громадського життя Єлизавети Милорадович, характеризуючи її, як “велику українську громадянку, світову жінку, що своїм книжним даром поклала основи під культурне і наукове життя галицької землі”⁵.

Окремі аспекти діяльності Єлизавети Милорадович розглядалися сучасними українськими дослідниками. Сукупність уже наявних розвідок дозволила визначити стан і особливості розробки проблеми, з’ясувати основні тенденції її розвитку.

Завідувачка відділу Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського С. Половнікова присвятила осмисленню постаті Є. Милорадович свої ґрунтовні студії⁶. Авторка у стислій формі висвітлила основні етапи життєвого шляху графині, проаналізувала її оточення і погляди, визначила активну участь у суспільно-політичному житті Полтави.

У статті В. Філіппович розглянуто життєвий шлях та культурно-просвітницьку діяльність патріотки Є. Милорадович, охарактеризовано її участь у справах полтавської громади та досліджено внесок у розвиток освіти та шкільництва на Полтавщині⁷.

Полтавський історик Тетяна Демиденко присвятила розвідку висвітленню ролі Є. Милорадович у контексті просвітницької діяльності полтавської громади⁸. У своїй статті дослідниця з’ясувала походження видатної краянки, особливості формування її світогляду, родинне оточення, основну увагу зосередивши на аналізі суспільно-культурницьких досягнень.

⁴ Центральний державний історичний архів України у м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 1963, арк. 13.

⁵ К. Студинський, *До історії взаємин Галичини з Україною в роках 1860–1873*, Україна, 2 (1928) 37.

⁶ С. Половнікова, *Волелюбна пані Милорадович*, Жінка, 1 (2006) 14.

⁷ В. Філіпович, *Життєвий шлях та культурно-просвітницька діяльність Єлизавети Милорадович*, Педагогічні науки: Збірник наукових праць, 1 (Полтава, 2010) 131–136.

⁸ Т. Демиденко, *Єлизавета Милорадович у просвітницькій діяльності полтавської інтелігенції (50–60-ті роки XIX ст.)*, Слов’янський збірник, 5 (Полтава, 2006) 57–64.

І. Петренко, Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів...

Н. Семергей розглянула освітню діяльність полтавських “громадівців”. Історик проаналізувала постать Є. Милорадович у контексті функціонування полтавської громади, визначила її роль у відкритті недільних шкіл, виданні книг, заснуванні бібліотеки для народу і проведенні народних читань, а також схарактеризувала добродійну діяльність⁹. У 2013 році автор цієї статті опублікувала монографію, присвячену Є. Милорадович, де на основі архівних документів, епістолярної спадщини і наукових праць представила життєвий шлях та суспільно-політичну діяльність діячки¹⁰.

Метою цієї статті є здійснити аналіз листування між Єлизаветою Милорадович і небожем її чоловіка Григорієм Милорадовичем, що становить важливе джерело для вивчення суспільно-політичних поглядів діячки.

Внутрішній світ Єлизавети Милорадович так би й залишився загадковим для нас, якби не зберіг і узяв в оправу 20 листів¹¹ від неї її небіж (з боку чоловіка, син брата Льва Григоровича Олександра), закоханий у цю неординарну жінку граф Григорій Олександрович Милорадович (1834–1905) – генерал-лейтенант, сенатор, історик. Закінчив пажеський корпус, служив по гвардійській кавалерії, протягом 1862–65 рр. був мировим посередником. Під час війни 1877–78 рр. Г. Милорадович перебував у світі государя за Дунаєм. Займаючи в 1890-х рр. місце чернігівського губернського проводиря дворянства, видав алфавітний список дворянських родів Чернігівської губернії, внесених у родовідну книгу, а в 1893 р. – список губернських і повітових проводирів дворянства з 1782 по 1893 р. Г. Милорадович багато писав з історії і археології; перший його історичний етюд “Любеч” був надрукований у “Черниговских Губернских Ведомостях”. Його авторству належать: “Сказание о роде дворян и графов Милорадовичей” (К., 1871–1884; Санкт-Петербург, 1894), “Материалы для истории пажеского корпуса” (К., 1876), “Иностранные сочинения о Малороссии” (Чернігів, 1859), “Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии” (Чернігів, 1859), “О роде дворян Полуботок” (К.,

---

⁹ Н. Семергей, *Освітня діяльність полтавських “громадівців”*, Рідний край, 1 (2001) 99–102.

¹⁰ І. М. Петренко, *Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі*, Полтава (ПУЕТ), 2013, 151 с.

¹¹ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: *Листи Є. І. Милорадович до Г. О. Милорадовича (1860–1865)*, упорядник С. О. Половнікова, Чернігів (Чернігівські обереги, Сіверянська думка), 2002, 104 с.

1870), “Воспоминания о коронации императора Александра II” (К., 1883), “Православный монастырь Житомыслич в Герцеговине” (Чернігів, 1890), “Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского” (Чернігів, 1889 і 1890 рр.), “Список лиц свиты их императорских величеств с царствования Петра Великого по 1886 г.” (К., 1886; доповн., Чернігів, 1891), “Князь Сергей Павлович Голицын” (Чернігів, 1888), “Аркадий Васильевич Кочубей” (Санкт-Петербург, 1878), “Малороссийское дворянство” (Чернігів, 1890) та ін.

Добірка листів, зброшурована в хронологічному порядку і оправлена у картонну палітурку темно-зеленого кольору з тисненим заголовком “Письма Е. И. Милорадович. 1860–1865”, зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Видані вони були в Чернігові, укладачем виступила музейний працівник, заслужений працівник культури України, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського Світлана Половнікова.

На першому аркуші – власноручний підпис Григорія Милорадовича: “Елизавета Ивановна Милорадович, рожденная Скоропадская, дочь Ивана Михайловича и Елизаветы Петровны Скоропадских (р. Тарновской) р. 31 декабря 1832 и умерла в Полтаве от разрыва сердца 14 февраля 1890 года. Она овдовела 8 февраля 1879 г. Была замужем тридцать лет (1849–1879). Граф Милорадович. 1890 г. Чернигов”. На 2 аркуші власноруч написано: “Письма Елизаветы Ивановны Милорадович (1860–1865) к Григорию Александровичу Милорадовичу”.

Листування між Єлизаветою і Григорієм Милорадовичами – це один із фрагментів великого родинного архіву, який був свого часу дбайливо впорядкований Г. Милорадовичем. До складу цього зібрання зокрема належало понад 4500 листів до Г. Милорадовича, оправлені у 44 окремі томи, 30 книжок його щоденника за 1857–1905 рр., а також рукопис спогадів у 2 томах. У післяреволюційні часи архів Милорадовичів потрапив до Чернігівського губернського (з 1925 р. – краєвого) історичного архіву і разом з іншими пам’ятками писемності загинув у роки Другої світової війни. За яких обставин у Києві опинилась добірка листів Є. Милорадович – сказати важко¹².

Листування тривало упродовж 1860–1865 рр. Це був час епохальних зрушень у Європі і Росії, які цікавили молоду Єлизавету не мен-

¹² “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 19.

І. Петренко, Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів...

ше, ніж особисте життя. Тоді Григорій був юним кавалергардом. Єлизаветі Іванівні не подобалась його посада. Вона відверто кепкувала з приводу служби близької їй за духом людини у царя. В одному з листів Єлизавета Милорадович закликала закоханого в неї юнака “истинное назначение потомка Полуботка быть полезным человечеству, а не потешать Романовское отродье”¹³ й намагалася залучити його до видання та розповсюдження українських книг: “Похлопочи, Грицик, ты же щирый украинец, в тебе течет кровь Полуботка. Кавалергардская ливрея не могла же тебя окончательно развратить, если соскоблеть ржу, ты все же украинец”¹⁴.

1849 року¹⁵ в сімнадцятирічному віці Єлизавету Милорадович віддали заміж за багатого й освіченого полтавця графа Лева Григоровича Милорадовича, який був сином відомого історика Григорія Милорадовича (1765–1828). Матір'ю Лева Григоровича була Олександра Павлівна Кочубей (1769–1838), сестра відомого канцлера Катерини II.

Єлизавета Милорадович часто хворіла, тому неодноразово виїздила на лікування в Київ, Одесу та за кордон: у Відень, Галль, Баден, звідки в листах писала: “Милая, родная Украина, чего бы не дала, чтобы скорее возвратиться и взглянуть на родной Киев”¹⁶. За відсутності графині її справи вів чоловік. У 1858 році в листі до нього, Єлизавета Іванівна писала: “Любезный друг Лев Григорьевич, Вам известно, что болезнь не позволяет мне оставить Киев до полного выздоровления; а потому покорнейше прошу вас: 1, принять на себя труды управления именем, находящегося в Полтавской губернии Кобеляцкого уезда в Новых Санжарах и деревнях <...>”¹⁷.

Сімейне життя не радувало графиню Милорадович. Дуже скоро Єлизавета зрозуміла, що чоловіка не любить – вони були дуже несхожими і духовно далекими людьми. Після смерті дочки Єлизавета ще дужче віддалилася від чоловіка і від сімейного життя. Лев Милорадович був старшим за Єлизавету на 25 років, і в листах вона його називала “дідом”. Лев Григорович ревнував свою дружину, іноді дорікав,

---

¹³ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 56.

¹⁴ *Ibid.*, с. 86.

¹⁵ Сказання о роде дворян и графов Милорадовичей, Санкт-Петербург (Печатня В. И. Голловина), 1873, с. 152; В. Л. Модзалевский, Малороссийский родословник, К. (Типо-Литография “С. В. Кульженко”), 1912, т. 3 (Л–О), с. 534.

¹⁶ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 32.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 486, оп. 5, спр. 381, арк. 257зв.

що вона часто відїздила на лікування за кордон. А поїздки за кордон були для жінки не лише здійснені з лікувальною метою, а й приводом для того, щоб поїхати з дому. Вона завжди скрізь брала з собою сина Грицька, якого безмежно любила. З чоловіком вони не знаходили спільної мови, жінка не поділяла його захоплення містицизмом і релігією.

Єлизавета Іванівна відверто зізнавалася: “Благородный род Милорадовичей, с которым по несчастью родители мои сковали меня с шестнадцатилетнего возраста, конечно, не составил моего счастья. И среди всех горестей один Позен принимал сердечное и разумное участие. Он примирил меня иногда с невыносимым положением; настоял, чтобы отец отдал мне имение, что дало мне некоторую независимость, и если я не бросила Милорадовича, то благодаря, конечно, Позену”¹⁸. Жінка навіть відверто писала: “<...> дорого бы дала, чтобы не быть и Милорадовичевой”¹⁹.

Всю любов Єлизавета Іванівна втілила в синові Грицьку. Жінка з материнською турботою переживала за його здоров’я, коли були епідемії холери і скарлатини. Хлопчик був хворобливим, тому доводилося його лікувати як в Україні, так і за кордоном. Єлизавета Іванівна зізнавалася: “<...> жизнь моя принадлежит ему одному; славное мое диточко растет на славу <...>”²⁰. Крім того, графиня вирішила виховати сина в традиціях родини Скоропадських. Вона відверто признавалася: “<...> дитя это, конечно, не будет воспитано в духе Милорадовичей; он не будет торчать в передних царских, не будет ренегатом, а скорее кончит как Полуботко; иначе он не мой сын и я не его мать. Мой Грицько будет казак, а не пан; и дружно будет жить в своих Санжарах со своими бывшими крестьянами, которым я подарила и землю, и усадьбы”²¹.

Єлизавета Милорадович намагалася пробудити у небожа чоловіка Григорія національні почуття, у листах постійно нагадувала, що він нащадок наказного гетьмана, чернігівського полковника Павла Полуботка (1660 (?)-1724). Григорій Милорадович вважався через те його нащадком, що його прадід Петро Степанович Милорадович (1724-1798) був одружений із Софією Семенівною Полуботок, правнучкою наказного гетьмана.

¹⁸ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 74-75.

¹⁹ *Ibid.*, с. 76.

²⁰ *Ibid.*, с. 41.

²¹ *Ibid.*, с. 76-77.

І. Петренко, Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів...

Є. Милорадович, звертаючись до небожа, зауважувала: “Тебе не может быть хорошо под латами и тяжким кивером гвардейско-лакейского наряда, а потомуку Полуботко, тюрьма легче передней царской, где приходится дежурить, и общество аристократической челяди для тебя невыносимо. Но и в этой сфере ты можешь жить собственной жизнью <...>”; “<...> больно мне видеть потомка Полуботка, затянутого в кавалергардскую ливрею на царских маневрах и караулах, но что же делать, твой отец этого желает <...> если среди всей этой атмосферы, лести, унижений, блеска, сластолюбия и тщеславия, не взирая на юность, полуботковщина возьмет верх и ты не утратишь своей бодрости, прямоты, благородства и независимости, честный, вольный козаче. А впереди у тебя так много! Когда обрыднет тебе царский жупан, и вздумаешь надеть парубовскую сорочку, скажи мне; я вышила тебе рубаху, лежа в постели, вымережовала ее золотом и шелком, не стыдно б было б и самому Полуботке надеть ее”; “нет сомнения, что благородная казацкая кровь заговорила бы в тебе, и ты бы не отстал от меня в спичах и в моем сочувствии к Венгрии”²².

Єлизавета Милорадович любила Україну і не терпіла вислужування перед царатом. У листах до небожа зустрічаються такі її слова про Батьківщину: “<...> под нашим украинским небом, где так хорошо живется”, “<...> сына Украины, кольсье свободной”, “Милая родная Украина, чего бы не дала, чтобы скорее возвратиться и взглянуть на родной Киев”, “не цурайся рідної мови, коли не сам, то дай другим писать”²³.

Єлизавета Милорадович перебувала у надзвичайному захопленні від Джузеппе Гарібальді – ватажка італійських повстанців. Вона писала: “Честная, отрадная личность Гарибальди приводит меня в энтузиазм и восторг, все юное, верующее в добро, конечно, сочувствует Гарибальди, но наши дворяне за пятьдесят лет вопиют против всего свободного и клеймят Гарибальди <...>”²⁴.

Жінка все з більшою активністю цікавилася суспільним життям, виявляла співчуття польському рухові і борцям за свободу в Угорщині (під час подорожі Австрією у 1860 році). Вихована в дусі поваги до українських традицій та звичаїв, вона по-своєму намагалася підтримувати національну ідею, освіту, культуру. У листах до небожа вона

²² “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 31, 34, 44.

²³ *Ibid.*, с. 24, 28, 32, 87.

²⁴ *Ibid.*, с. 57.

відверто висловлювалася за підтримку борців Угорщини та таврувала Австрію, порівнюючи її з деспотичною і самодержавною Росією. Так, Є. Милорадович писала: “К тому же Австрия, в отношении правительства, продолжение России: свобода выражаться здесь в письме и на словах не допускается, а поэтому и звон Герценовского колокола здесь не слышен <...>”, “От всей души желаю Венгрии освободиться из-под ига ненавистной Австрии, народ этот чрезвычайно симпатичен славянам <...>”, “Австрия – совершенная Николаевщина; во всех отношениях <...>”, “Кровь четвертованной ими Польши подымается в их глазах всякий раз, когда в Европе освобождается народ <...>. Да неужели Польша жива? <...> А ведь жива!”, “В больших обществах мы катались, ужинали и постоянно говорили о политике и провозглашали задушевные тосты об освобождении чудной Венгрии, в особенности я отличалась красноречивыми спичами и приводила венгров в восторг”²⁵.

Єлизавета Милорадович активно виступала за скасування кріпосного права в імперії, в її вустах це звучало як “емансипація”. Жінка закликала: “<...> пора, пора дать свободу стольким миллионам людей!”²⁶. Нащадок вільного козацького шляхетського роду, вона не терпіла самодержавства, імперського правління і пригноблення мільйонів людей. Графиня відверто писала: “19 Февраля день именин мужа и счастливый смерти Николая Павловича; я дала обет всегда веселиться, и если только достоверно будет знать, что 19-го объявится эмансипация, я хочу дать бал!”²⁷.

1879 році відомого російського композитора Модеста Петровича Мусоргського (1839–1881) та оперну і камерну співачку Дарію Михайлівну Леонову (1829(1834/1835)–1896) запросили здійснити концертне турне по Україні. Вони побували на гастролях у Полтаві, Єлисаветграді, Херсоні та в Криму. У Полтаві творчий дует успішно відпрацював два концерти в приміщенні дворянського губернського зібрання (нині кінотеатр ім. І. П. Котляревського у Полтаві), про що писали місцеві газети²⁸.

Єлизавета Милорадович запросила погостювати музикантів у своєму Гожулянському маєтку на околиці Полтави, де М. Мусоргський і Д. Леонова дали концерт. Єлизавета Іванівна зачарувала гостей.

²⁵ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 29, 37, 42, 45, 36.

²⁶ *Ibid.*, с. 32, 72.

²⁷ *Ibid.*, с. 72.

²⁸ А. Рясний, *Сумна доля композитора*, Зоря Полтавщини, (14 травня 1996) 4.

І. Петренко, Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів...

Красива, з молодим обличчям при сивому волоссі, одночасно і велична, і проста, вона зналась на мистецтві, вільно володіла грою на фортепіано, гарно співала. М. Мусоргський присвятив їй “Думку Парасі” з комічної опери “Сорочинський ярмарок”, з написом від 9 липня 1879 року: “Присячується Єлизаветі Іванівні Милорадович”²⁹.

У листі від 30 липня 1879 року М. Мусоргський до приятелів Марії Іванівни Федорової та Павла Олександровича і Сергія Павловича Наумових писав: “В мастку Є. І. Милорадович, під Полтавою, в Гожулах, ми були зачаровані витонченою художністю місцевості, розкішним партером, рожевими акаціями (всі квітнуть) і чарівною господаркою. Глибоко освічена, любляча, європейка до кінчика нігтів і спокійна, витончена, розумниця”³⁰.

У наступному листі, написаному в серпні 1879 року, до тих же М. Федорової і П. та С. Наумових, композитор так характеризував Є. Милорадович: “Славна, привітна, глибокоосвічена і глибокочуттєва Є. І. Милорадович одарувала в своєму розкішному полтавському будинку Дарію Михайлівну ледве не масою прекрасних вишиванок українських по полотну, самих різноманітних і самих вишуканих, в різних застосуваннях до життєвого ужитку: сорочки, наволочки, простирадла, різні «плато» та ін., а нам із Федором Дмитровичем Є. І. Милорадович подарувала по рушнику з дивними малюнками і вишитими написами”³¹.

На Гожулянській дачі та в міському будинку Єлизавети Іванівни Милорадович бували корифеї українського театру М. Кропивницький, М. Старицький, композитор М. Лисенко, а згодом актори М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий, Г. Затиркевич-Карпинська та інші. Не даремно М. Мусоргський називав будинок Милорадовичів “центром мистецтв”, а Є. Милорадович – “симпатичною красунею європейкою, глибоко освіченою, передовою жінкою”³².

Полтавське шляхетське оточення з плітками, мертвою тишею, загальною апатією і нерухомістю, не радувало Єлизавету Милорадович. Вона не знаходила з ним спільної мови, адже відрізнялася активністю, демократичністю, незалежністю і прогресивними поглядами. Вона частіше перебувала вдома, ніж відвідувала салони і різноманітні

---

²⁹ М. Мусоргский, *Письма*, Москва (Музыка), 1981, с. 293.

³⁰ *Ibid.*, с. 207.

³¹ *Ibid.*, с. 211.

³² *Ibid.*, с. 216.

світські заходи. Вона навіть іноді вдавалася до певних хитрощів, аби позбавити себе сумного і неприємного товариства, говорячи, що хвора. Однак, “когда мне приходится выйти в гостиную и поддерживать разговоры с отсталым чиновничеством, – писала Єлизавета Іванівна, – когда я посмотрю в окно и вместо Альпов и открытого моря вижу передо мною грязную площадь с грязным почтовым домом в конце, но мне делается невыносимо грустно, безнадежно. <...> Но провинция зла как старая дева, груба и деспотна, как отсталый помещик и грязна как жид. <...> Злословие и клевета не новость для меня”³³.

Розраду жінка знаходила в читанні книг і поширенні грамотності і виховання серед народу. Єлизавета Іванівна активно займалася самоосвітою, захоплювалася політичною економією, вивчала мови, зокрема англійську, мала навіть намір написати історію України і для цього студювала “Историю Руссов или Малой России” Георгія Кониського. У цій історії помітне місце посів би гетьман Павло Полуботок, яким жінка дуже захоплювалася. Єлизавета Іванівна планувала висвітити героїзм і лицарство українського народу.

Є. Милорадович слідувала за подіями за кордоном, особливо в Італії та Угорщині. Вона була в курсі всіх новинок того часу, бо активно цікавилася пресою і передплачувала часописи: “Русский вестник”, “Современник”, “Русское слово”, “Русская речь”, “Основа”, “Журнал воспитания”, “Учитель”, “Православное обозрение”, “Вестник промышленности”, “Журнал для акционеров”, “Искру”, “Художественный листок”.

Активна громадська позиція і бажання допомогти широким масам населення сприяли тому, що Єлизавета Іванівна активно включилася в суспільне життя. Із сумом вона констатувала: “В нашей Полтаве, обыкновенно не принимавшей участия во всеобщем прогрессе, три воскресных школы, женская гимназия, в которой все учителя преподают даром; желающих учиться везде так много, что мест не достает, что служит доказательством, какая потребность была в школах. Благородное дворянство, купечество сочувствует всему на словах, но не жертвует ничем, и вряд ли женская гимназия в состоянии будет продержаться”³⁴.

Звісно, Єлизавета Іванівна не могла погодитися з більшістю, вона була надто заповзятою, неординарною і вихованою в інших традиціях,

³³ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 53.

³⁴ *Ibid.*, с. 57.

І. Петренко, Листування Єлизавети і Григорія Милорадовичів...

щоб мовчки споглядати суспільні зміни. І в таких умовах тихої, провінційної Полтави, вона вирішила: “И в худшем найти хорошее и возможность быть полезным”³⁵. Однак, для цього потрібно було мати відповідне свідоме, діяльнісне і надійне оточення. І Є. Милорадович його знайшла в особі членів Полтавської громади.

Отже, листи графині Є. Милорадович вражають гостротою і розкутістю думки, широтою ерудиції, сміливістю у висловленні своєї позиції, небайдужістю до громадських справ. Епістоли Є. Милорадович – це унікальний джерельний комплекс, який дозволяє розкрити внутрішній світ кращих представників української дворянської інтелігенції. Листи є справжньою пам’яткою літератури середини XIX ст. Ідея національного відродження була святою для Єлизавети Іванівни Милорадович. Вона своїми справами сприяла пробудженню національного духу: організовувала недільні школи, поширювала книги для народу, опікувалася народним театром, не шкодувала коштів на благодійництво. Дім Єлизавети Милорадович у Полтаві став справжнім центром українства, а кожна українська акція знаходила в ній щедрого мецената й опікуна-покровителя. Єлизавета Милорадович була постаттю неординарною, яскравою, багатогранною і харизматичною. Вона вміла об’єднати навколо себе небайдужих, мала чудові організаторські здібності, була щирою і сміливою.

---

³⁵ “До тебе прихильна, дарма, що кавалергард”: Листи Є. І. Милорадович..., с. 69.